

МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ ИЖОДИДА АЛИШЕР НАВОИЙ АНЪАНАЛАРИНИНГ ДАВОМ ЭТТИРИЛИШИ

Юлдуз Гофур кизи ҲАКИМОВА

докторант

Ўзбекистон Миллий университети
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Озарбайжоннинг буюк шоири Муҳаммад Фузулийнинг Ҳазрат Алишер Навоийга издошлиги масаласи ёритилган. Тадқиқотда ижодкорларнинг дostonчилик маҳорати таҳлилга тортилиб, икки ижодкор қаламига мансуб “Лайли ва Мажнун” дostonлари қиёсланган. Дostonларни туркий тилда яратишнинг ўзига хослиги, асарнинг бадиий қурилиши, бош қаҳрамонларнинг ўзар қиёсланиши, дostonнинг қаҳрамонлар руҳиятини очиб беришга оид тасвирлари шарҳланган. Алишер Навоий ижодий анъаналарининг Фузулий ижодида давом эттирилиши борасидаги фикрлар мисоллар орқали далилланган.

Таянч сўзлар: ишқ, дoston, руҳият, анъана, Лайли, Мажнун.

ТРАДИЦИИ АЛИШЕРА НАВОИ В ТВОРЧЕСТВЕ МУХАММАДА ФУЗУЛИ

Юлдуз Гафур кизи ҲАКИМОВА

докторант

Национальный университет Узбекистана
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается, в какой мере великий азербайджанский поэт Мухаммед Физули следовал по стопам Алишера Навои. Исследование посвящено анализу поэтического мастерства обоих авторов и сравнению их версий поэмы «Лейли и Меджнун». Автор изучает особенности создания этих поэм на тюркском языке, их художественную структуру, проводит сопоставление главных героев и анализирует систему образов, раскрывающих внутренний мир персонажей. На конкретных примерах обосновываются размышления о том, что творческие традиции Алишера Навои получили свое продолжение в произведениях Физули.

Ключевые слова: любовь, поэма, внутренний мир, традиция, Лейли, Меджнун.

Дунё халқлари адабиётида ишқ қиссалари талайгина. Улар мазмунида, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари замирида ҳар миллатнинг келиб чиқиши, орзу-умидлари, ўзига хослиги акс этади. Бундай асарлар бир-биридан миллий минталетит, миллий руҳ ифодаси билан фарқланади. Қайсидир миллат адабиётида “Ишқ” тушунчасига жисмоний майл сифатида қаралиб, ошиқ-

маъшуқа муҳаббатининг гўзал якуни сифатида турмуш қуриш назарда тутилса (масалан, “Ромео ва Жульетта”), Шарқ мусулмон адабиётида эса “Ишқ” мутлақо бошқа планда тасвирланади.

Ошиқки муроди ком бўлғай,

Ошиқлик анга ҳаром бўлғай.

Яъни, нафс мақсадида ошиқ бўлганлар учун ошиқлик ҳаромдирки, Лайли ва Мажнун бундан йироқ, улар хавосслар ишқига восил бўлиб, “Маҳбуб ул-қулуб”нинг “Ишқ зикрида” бобида ёзилганидек, “пок маҳзар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидан баҳра” оладилар [5;36].

Жисмоний муҳаббат ишқнинг энг қуйи табақаси бўлса, Ишқи илоҳий банданинг Яратганга бўлган чексиз муҳаббатининг ифодасидир.

Бундайин буюк муҳаббатни ўз ижоди орқали юксак маҳорат билан тараннум этган зот Ҳазрат Алишер Навоийнинг ҳар бир сатри шундай илоҳий туйғулар мажмуидир. Шоир Яратганнинг барча яратикларини чин дилдан севади, уларни ардоқлайди. Баъзи шоирлар сингари нолимайди, тарки дунёчиликка берилмайди. Дунёга ёмон назар билан қарамайди, ҳаддини билади, нафсини идора этишни Яратгандан сўраб ёлворади. Умуман олганда Ҳазрат Навоийнинг ҳар бир сатри маърифат мактаби, ҳар байти ошиқлик ва орифлик ифодаси.

Биз бугун таҳлилга тортмоқчи бўлганимиз Навоийнинг бутун бошли ижоди эмас, балки у яратган маърифат бўстонидан бир гул, ақл шамчироғидан бир шуъладир. Зеро, ундан ортиғига ҳали бизнинг ҳаддимиз сиғмас!

Таҳлилларимиз Ҳазрат Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони юзасидан. Аслида, Ҳазрат Навоийга қадар бу номдаги қиссалар кўп ва хўп яратилан. Аммо, бу қиссага Навоий ўз таъбири билан айтганда, туркий либос қийғизди, турк алфозида яратди, туркий рух киргизди! Унда Ҳазрат Навоий ишқнинг энг нозик ва инжа қирраларини очиб берди, ишқ Яратганнинг энг улуғ тухфаси ва у ҳар кимга ҳам насиб этавермаслиги ҳақида сўзлади.

Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достониға жавоб ёзган ижодкорлар кўп. Улар орасида энг диққатга сазовори Муҳаммад Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонидир. Фузулий нафақат достончиликда, балки бутун ижоди билан Навоий анъаналарига эргашади, уни ўзига устоз деб билади. Фикримизнинг биргина исботини ўз достони – “Лайли ва Мажнун”да Навоий номининг тилга олинishi, ёки туркий девонидаги илк ғазалнинг Ҳазрат Навоий девонидаги каби *“Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо, “Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқди садо”*, матлаъси билан бошланадиган ғазалга маъно ва оҳангни уйғунлаштирган ҳолда ўз лирик девонини очиб берувчи ғазал сифатида *“Қад анорал – ишқа лил-ушшоқи минҳожал худо, Солики роҳи ҳақиқат ишқа айлар иқтидо”*, байти билан бошланувчи ғазални киритишида кўришимиз мумкин.

Муҳаммад Фузулий ҳам достончиликда Навоий йўлидан бориб, туркий тилнинг жозибали ўғуз лаҳжасида мазкур ишқ қиссасини янги босқичга кўтарди. Манбаларда Алишер Навоийнинг Фузулийга таъсири ҳақида кўплаб маълумотларга гувоҳ бўламиз. Латифий ўзининг “Тазкират уш-шуаро” асарида Алишер Навоийнинг Фузулийга таъсири ҳақида гапирар экан, Фузулийда “Навоий услубига ўхшаш дилфириб ва ғаройиб услуб борлигини” айтади [8;235]. Шу давр адабиётининг яна бир вакили Али Нихат Тарлан эса Фузулий Шарқдаги Чигатой шоирларини ҳам, Ғарбдаги Анадолу шоирларини ҳам яхши таниганини ва “Девони”нинг муқаддимасида Навоийнинг номини зикр қилиб, сўнгра “Лайли ва Мажнун” достонида *“Olmuşdu Nevâî-i sühandan / Manzûr-ı Şehenşeh-i Horasan”* деб таъкидлаганини айтади. Унинг фикрича, Фузулий Навоий ижодий даҳосидан шунчалик таъсирланганки, агар тил хусусиятлари бўлмаса, уларни бир-биридан ажратиш қийин бўлар эди [9;254]. Бу ўринда тазкира ва манбаларда Алишер Навоийнинг Фузулийга таъсири кучли эканлиги таъкидланади.

Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонлари яратилган вақт бир-биридан унчалик узоқ бўлмаса-да, ҳар икки достон сюжет ва композицияси, таркибий тузилиши, ижодкорлар услуби ва

ёндашув мезонлари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Икки ижодкор яратган достонларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари қуйидагиларна намоён бўлади. Аввало, достоннинг қурилиши ҳақида сўз юритсак, Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достони 38 боб, 3623 байтдан иборат бўлиб, маснавий шаклида ёзилган. Навоий мазкур мавзуда туркий тилда илк марта достон ёзаётганлиги учун “Лайли ва Мажнун”да хамсанависликнинг шакл билан боғлиқ барча шартларига қатъий амал қилган. Чунки хамсанавислик шартларидан бир оз бўлса-да чекиниш туркий тилда “Хамса” яратиб бўлмайди, деган хулосага олиб келиши мумкин эди.

Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достони эса 113 боб, 3098 байтдан иборат бўлиб, Навоий достонидан фарқли равишда насрий дебочага эга. Дебача форсий тилда ёзилган. Достон таркибига маснавийдан ташқари, рубоий, ғазал, соқийнома, мураббаъ, қасида каби жанрлар ҳам киритилган бўлиб, улар достоннинг таъсирчанлигини ошириб, муаллиф ғоявий ниятини очиқ беришга хизмат қилган. Масалан,

*Gəh tərzi-qəsidə eylərəm saz,
Şəhbazını olur büləndpərvaz.
Gəh də'bi-qəzəl olur şüarım,
Ol də'bə rəvan verər qərarım.
Gəh məsnəviyə olub həvəsnak,
Ol bəhrdə istərəm düri-pak [7;34].*

Ҳар иккала достонда бобларга сарлавҳалар қўйилган, улар бадиий шакл жиҳатидан бир-биридан фарқланадилар. Агар Навоий достонида ҳар бир бобда сажъ ва бароати истехлол санъати етакчилик қилса, Фузулий сарлавҳалари нисбатан қисқалиги билан ажралиб туради. Уларни “бу” кўрсатиш олмоши билан бошлаш ва “-дир” боғламаси билан якунлаш шоирнинг ўзига хос услубини намоён қилади.

Навоий ва Фузулий достонларида маснавий шакли учун Ҳажажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф (“мафъулу мафоилун фоилун”) вазни қўлланилган. Фузулий достонидаги бошқа назм шакллари достоннинг асосий

вазнидан ташқарида – рамал, музориъ, ҳазажнинг турли вазнларида яратилган.

Навоий достонида муқаддима 9 бобни, Фузулий достонида эса 12 бобни ўз ичига олади. Фузулий “Лайли ва Мажнун”и бешлик таркибидаги эмас, балки алоҳида мустақил дoston бўлганлиги учун унда 2 та ҳамд, 3 та муножот борлигини кузатиш мумкин. Шу жиҳатдан у Навоий “Ҳайрат ул-аброр”идаги муқаддимага ўхшаб кетади. Бу эса Фузулий Навоий “Хамса”си таркибидаги бошқа дostonлар билан ҳам таниш бўлган деган хулосага асос бўлади [2;35].

Фузулий ўз достонида Алишер Навоий дostonларидан таъсирланиш билан бирга Низомийнинг издоши сифатида ҳам намоён бўлади. “Лайли ва Мажнун” дебочаси ва илк бобнинг форсий тилда битилганлиги, муқаддимавий бобларнинг аксарияти таркибида Низомий номи ва байтларининг келтирилиши озарбайжон шоирининг улуғ салафи йўлидан борганлигини кўрсатади. Тадқиқотларимиз натижасида Фузулий Навоийнинг дostonини кўргани, ундан озиқлангани, лекин намуна сифатида қабул қилмаганини айтиш мумкин.

Навоий Мажнун образини яратишда унга шунчалик қаттиқ муҳаббат кўядики, Мажнун образини кейинчалик “Садди Искандарий” (XXXIII ва LXVI бобларда), “Лисонут-тайр” (CXXXI, CLXVIII ва CLXXIII бобларда) дostonларида ҳам муҳаббат билан тасвирлайди. Шунингдек, шоир лирикаси ҳам бу образ талқинидан айро эмас. Алишер Навоий Мажнун тимсолида комил инсонни мадҳ этади. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишар эканмиз, Мажнун аслида Навоийнинг ўзи деган хулосага келамиз.

Қилсангиз тасвир Лайло ҳуснин ул ойдек сизинг,

Лек Мажнунни Навоий бирла монанд айлангиз [3;188] .

Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулий дostonларининг асоси халқ оғзаки ижодига бориб тақалади. Мажнунларнинг ота-онаси томонидан узоқ кутилган фарзанд эканлиги, уларнинг алоҳида қобилият билан дунёга келиши, исмларининг ўзгариши “Алпомиш” дostonининг сюжети билан

муштараклик касб этади. Мажнун образининг халқ оғзаки ижодига хос айрим мотивлар асосидаги қиёсий таҳлили муҳим хулосаларга олиб келади. Зеро, “Алишер Навоий ижодида қўлланилган фольклорга хос юксак халқчиллик ва миллий ғоя, образ, мотив ва жанрларни ўрганиш орқали буюк мутафаккир шоирнинг ўзига хос индивидуал услубий маҳорат кирраларини чуқур англаш мумкин” [6;105].

Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун” таркибига Мажнуннинг *туш мотивини* киритар экан, тушни шунчаки хабар эмас, балки турли рамзлар воситасида ўқувчига тақдим этади. Мажнун дoston давомийлигида икки маротаба туш кўради, унинг туши аниқ ҳодиса-халокатдан дарак беради ва икки ҳолатда ҳам у сархуш (ёрнинг ишқи билан маст) бўлади.

Фузулийнинг достонида Мажнун бирор марта ҳам туш кўрмайди. Мажнунга воқеа-ҳодисалар туш орқали эмас, балки Зайд, сайёҳ орқали билдирилади. Аммо дostonда Зайднинг туш лавҳаси бор.

Алишер Навоий Мажнун руҳиятини янада очиб бериш мақсадида дostonга қаҳрамоннинг *хушдан кетиш мотивини* киритади. Асар давомида кўришимиз мумкинки, Мажнун 8 марта хушдан кетади. Фузулий дostonи қаҳрамони уч маротаба хушдан кетади. Навоий дostonида бу мотив тасаввуф фалсафаси билан чамбарчас боғлиқ, Фузулий эса бу ҳолатга муайян маъно юкламайди, уни сюжет таркибидаги бир воқелик тарзида баён этади.

Икки дostonдаги Мажнунларнинг ота-онага муносабати масаласи қаҳрамонлар характери ва руҳиятини очишда муҳим аҳамият касб этади. Навоий Мажнуннинг отасини тасвирлар экан, гўё ўзини такрорлагандек бўлади. Маълумки, Алишер Навоийнинг “Муншаот” асарида шоирнинг ўз яқинларига ёзган бир қанча мактублари бор. Улар орасида шоирнинг асранди ўғли Шохқулига битган мактуби алоҳида аҳамият касб этади. Мактубда Навоий ёмон йўлларга кириб кетган ўғлига қуйидагича насиҳат қилади:

“Эй нафс ҳавосига гирифтор ўлгон,
Шайтон ишига ишинг намудор ўлгон,
Ҳам зуҳд ила иззатқа сазовор ўлгон,

Ҳам фисқ ила олам элига хор ўлгон.

Эй саргаштаи худрой, ва эй бахти баргаштаи бесарупой, ул вақтдин бериким, мазаллат туфроғидин рўзгоринг чехрасин супурдим ва меҳнат дашти саргардонлиғидин паришон хилқатингни йиғиштурдум. Агарчи кичик эрдинг, аммо андоқ эрмаски, хотирингдин маҳв бўлмиш бўлғай ва агарчи тифл эрдинг, андоқ эрмаски, замирингдин унутулмиш бўлғай! ” [1].

Алишер Навоийнинг ҳаётида содир бўлган ушбу воқеа билан танишиб, Навоий Мажнуннинг отаси кўнглидан ўтказган туйғуларни ўзи ҳам яшаб ўтган, деб айта оламиз. Бу эса, Мажнун ва отасининг суҳбати, балки бутун дostonдаги воқеалар афсона эмас, мукаддас туйғулар устига қурилганидан далолат беради. Демак, биз дoston давомида Навоийни нафақат Мажнун тимсолида, балки маълум маънода унинг отаси тимсолида ҳам тасаввур қилишимиз мумкин [2;59].

Фузулийнинг дostonида Мажнуннинг отаси Мажнунга нисбатан ниҳоятда юмшоқлик ва ҳалимлик билан муносабатда бўлишига қарамай, Мажнун ўз отасига нисбатан итоатсизлик қилади. Алишер Навоийнинг Мажнуни эса руҳий ҳолати энг чўққига чиққан тақдирда ҳам ҳеч қачон онасининг юзига тик боқмайди. Навоийнинг фалсафаси шундаки, Мажнун нафақат комил ишқ соҳиби, балки мукаммал одоб эгаси ҳамдир.

Фузулий дostonда Мажнуннинг таърифини кўп ва хўп келтирса-да, аммо баъзи ўринларда Мажнуннинг ишқи Ҳаққа эмас, балки бандага нисбатан қаратилганлигига гувоҳ бўламиз. (Масалан, Мажнуннинг Лайлига ёзган мактубида ёки Лайлининг ўлганини эшитиб, ҳушдан кетиши).

Алишер Навоий ва Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonларида келтирилган мактублар ҳам ижодкорлар бадиий маҳоратини кўрсатувчи муҳим омиллардан бўлиб, улар композицион қурилиши, дostonда келтирилган ўрни, бадиий функцияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Алишер Навоийнинг дostonида аввал Лайли Мажнунга мактуб ёзади ва уни уруш воқеаси ҳамда Навфалнинг қизига уйланишда айблайди. Мажнун бу мактубга назокат ва садоқат билан жавоб қайтаради. Фузулий дostonида

эса аввал Мажнун Лайлига мактуб ёзиб, уни бевафоликда айблайди. Лайли эса Навоийнинг Мажнуни каби йўл тутиб, унга назокат билан жавоб мактуби битади.

Фузулий достонида мактублар сўнгида ошиқ-маъшуклар тилидан берилган мураббаъ жанрига мансуб шеърлар келтирилган. Навоий достонида эса мактублар матни фақат маснавий шакли орқали баён қилинади.

Хар икки дostonда келтирилган табиат тасвири билан боғлиқ ўринлар бадий воқеликнинг муҳим компоненти сифатида ўзига хос аҳамият касб этади. Алишер Навоий ўз достонида қаҳрамонлар руҳияти ва бадий воқелик баёнида уч фасл тасвиридан фойдаланади. Фузулий достонида эса бу ҳолатлар икки фасл: баҳор ва кузга хос хусусиятлар орқали акс эттирилади. Агар Навоийнинг Мажнуни жазирама саҳрога унга бегона бўлган жамиятдан қочиш ва узлат воситаси деб қараса, Фузулийнинг Мажнуни учун саҳро ёввойи ҳайвонлар билан мулоқот ва Навфални учратиш жойи сифатида тасвирланган.

Алишер Навоий дoston образлари схемасини чизар экан, унга ит образини ҳам қўшади. Бундан мақсад Мажнун руҳиятининг энг нозик қирраларини очиш эди. Навоий Мажнунни ҳам жисман, ҳам руҳан абгор ҳолатда тасвирлар экан, бу билан у хоҳ инсон бўлсин, хоҳ ҳайвон бўлсин қалбида содиқлик борми, жисми оғриб турса ҳам муҳаббат қўйган ишини тарк этмаслиги ҳақида мулоҳаза юритади.

Алишер Навоий Мажнунни туғма ишқ соҳиби қилиб тасвирлайди. Унинг Аллоҳдан ўзга дарди ҳам, соғинчи ҳам қолмаган. Навоий Мажнуни – фоний дунё ташвишларидан холи инсон. Соф комиллик намунаси. Фузулий эса дoston давомида Мажнунни машаққатларда тоблантириб, пишириб боради ва натижада дoston сўнгида Мажнун руҳ кишисига айланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Alisher Navoiyning mashhur uch maktubi. kh-davron.uz. 04.05.2018

2. Абдулҳакимова Ю. Алишер Навоий ва Муҳаммад Фузулий “Лайли ва Мажнун” дostonларинг қиёсий таҳлили: филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа докторлиги диссертацияси. – Тошкент, 2022.
3. Навоий, Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20 жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1988.
4. Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Тошкент: Tamaddun, 2018.
5. Сувон М. Ишқ зори изҳори. – Тошкент: ADABIYOT, 2025.
6. Ражабова М. Алишер Навоий ижодида фольклор жанр, мотив ва образлар стилизацияси: филология фанлари докторлиги (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2021
7. M.Füzuli.-B.: ŞƏRQ-QƏRB, 2005.
8. Latîfî. Tezkiretü’ş-şu‘ara ve tabsıratü’n-nuzamâ, Haz. Rıdvan Cânım, Ankara, 2000.
9. Çetindağ Yusuf. Ali Şîr Nevâî. İstanbul, 2011